

Karlík, Petr; Ziková, Markéta

Případové studie

In: Karlík, Petr. *Gramatika a lexikon češtiny*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 85-118

ISBN 978-80-210-6845-2; ISBN 978-80-210-6848-3 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130623>

Access Date: 21. 03. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Případové studie

Na závěr ukážu ve dvou případových studiích, jak lze v rámci modelu generativní gramatiky řešit komunikaci mezi gramatikou a slovníkem. Záměrně jsem zvolil za téma těchto studií notoricky známé kategorie češtiny, totiž pasivum a osobní zájmena, abych ukázal, jaká *nová data* lze ve zvoleném teoretickém rámci objevit. Záměrně jsem taky zvolil pro analýzu těchto dvou kategorií *dva různé přístupy*: pasivum je analyzováno v teorii spolupracující s lexikalistickou hypotézou, zatímco osobní zájmena jsou více zakotvena v nelexikalistické hypotéze. Protože nemohu předpokládat detailnější znalosti obou teorií, snažil jsem se výklad organizovat tak, aby byl srozumitelný jen na základě toho, co k oběma teoriím říkají předcházející kapitoly.

Pasivum

V češtině (podobně jako v jiných jazycích) existují dvojice vět, mezi nimiž je zjevná formální i významová souvztažnost; patří sem i dvojice (a) a (b) v (1):

- (1) (a) Petr chválí Pavla
(b) Pavel je chválen Petrem

Struktury (b) se v tradičních i generativních gramatikách analyzují jako pasivní struktury (věty) a komplex *je chválen* jako (opisné) pasivum. V české gramatologii se na základě toho, že komplex *je chválen* „vyplňuje“ v (b) pozici mezi DP *Petr* a DP *Pavlem*, kterou v (a) „vyplňuje“ morfologický tvar slovesa *chválí*, pokládá (opisné) pasivum „*být -n-/-t-participium*“ za morfologický tvar slovesa. Ve shodě s funkčněstrukturalistickou orientací české gramatologie převládá funkční analýza pasiva. Shoda u nás a ve funkcionalistické lingvistice zahraniční panuje v tom, že pasivum je prostředek polyfunkční (Givón, 1982). Jeho základní funkce je spatřována:

(a) v „suspendování akčnosti“ verbální situace (např. Haspelmath (1990) mluví o *inactivization* a dokládá ji tím, že v jazycích perifrastické prostředky pasiva vznikají gramatikalizací neakčních intransitivních sloves „be“, „become“, „stay“, „come“, nebo sloves tranzitivních, ale rovněž výrazně neakčních „undergo“, „recieve“);

(b) v „změně perspektivizace“, přičemž někteří autoři (např. Givón, 1979) za primární pokládají democi agentu (*backgrounding*, odsunutí z prominentní pozice subjektu), jiní (např. Shibatani, 1985) naopak promoci patientu/theme (*foregrounding*, přesunutí do prominentní pozice subjektu).

Dlouhodobě se diskutuje o tom, která z funkcí, tj. suspendace akčnosti, nebo perspektivizace, je primární. Čeští lingvisté hlásící se k teorii dvojrovinné valenční syntaxe (*Encyklopedický slovník češtiny*, 2002: 118) vidí v návaznosti na Havránek (1928: 15) základní funkci pasiva v givónovském smyslu. Mluví o hierarchizaci propozice (poprvé u Daneše (1968); dále pak Daneš & Hlavsa, 1978; Grepl & Karlík, 1983) a pasivum je v jejím rámci analyzováno jako prostředek deagentizace (Grepl, 1973), tj. odsunutí agentu z pozice subjektu, které může mít funkci jeho dekonkretizace (anonymizace nebo generalizace), nebo jen upozadění. Badatelé hlásící se k teorii funkčního generativního popisu (*Encyklopedický slovník češtiny*, 2002: 146) naopak pasivum vnímají v rámci aktuálního členění (zjednodušeně řečeno) jako prostředek detematizace/detopikalizace agentu a event. tematizace patientu (Sgall, 1972).

Analýza vnitřní struktury komplexu „být -n-/-t-participium“ byla vždy nějak asociována s analýzou syntaktické struktury věty, v níž se „být -n-/-t-participium“ objevuje, tedy (1b). Je tomu tak proto, že (už od pradávna) bylo pozorováno, že syntaktická struktura věty typu (1b) je ve vztahu se syntaktickou strukturou věty typu (1a), obsahující sloveso v aktivním morfologickém tvaru, a že tento vztah lze vyjádřit *pasivizačním algoritmem* (neformálním, nebo formálním). Taková myšlenka byla promítnuta taky v analýze pasivních vět v rané předlexikalistické fázi generativní gramatiky, v níž věty typu (1a) a (1b) byly výsledkem různých transformací společné hloubkové struktury (protože hloubková struktura získávala sémantickou interpretaci, styl těchto analýz poskytoval i vysvětlení, že (1a) a (1b) mají stejný význam); viz Nelexikalistická hypotéza. Česká gramatografie ideu transformačního výkladu pasivních vět formulovala v rámci valenční syntaxe jako operace, které z výchozí povrchové struktury typu (1a) generují povrchovou strukturu (1b), tj. transformačními pravidly chtěla popsat změnu valencí (1a) a (1b).

Na první pohled se zdá, že týž vztah, jaký je mezi větami typu (1a) a (1b), je i mezi větami typu (1a) a (1c), zvl. když (1b) bude vypadat jako v následujících příkladech:

(1)	(a) Zedníci opravují školu	(b) Škola je opravována
	(a) Zedníci opravují školu	(c) Škola se opravuje

(1) ukazuje věty s tranzitivu, ale podpora přichází i od vět v (2) s nepřímými pády a s PP:

(2)	(a) Delegáti hlasovali o stanovách	(b) Bylo hlasováno o stanovách
	(a) Delegáti hlasovali o stanovách	(c) Hlasovalo se o stanovách

V (1c) je stejně jako v (1b) v preverbální pozici subjektu ten konstituent, který je v (1a) v postverbální pozici přímého objektu, a v (2c) není opět stejně jako v (2b) povrchový podmět obsažen a postverbální konstituent nemění formu ani pozici. Tato data sugerují paralelismus struktur (b) a (c) vzhledem k (a), pokud jde o vztah (gramatického) subjektu a jeho sémantické role: v (1b) i v (1c) je v pozici subjektu *patiens*, v (2b) a (2c) *nic* (tedy aspoň *nic viditelného*). Tento zdánlivý paralelismus pak vede všechny klasické mluvnické češtiny k tomu, že strukturám typu (c) připisují stejný status jako strukturám typu (b), tj. pokládají je za pasivní. A pokládají-li komplex „*být -n-/-t-participium*“ v (b) za morfologickou kategorii pasiva, pokládají i komplex „*sloveso se*“ (c) za morfologickou kategorii (tzv. *pasivum reflexivní*). To je ovšem omyl, protože to, že u tranzitivních sloves má ve strukturách (1b) i (1c) subjekt stejnou sémantickou roli, ještě nutně neznamená, že v obou případech byla táž role přidělena stejným mechanismem. Jazyková data dávají takové skepsi za pravdu, neboť komplex „*sloveso se*“ ukazuje jiné morfosyntaktické chování než komplex „*být -n-/-t-participium*“: (i) *sloveso se* v komplexu „*sloveso se*“ má aktivní morfologii (*Píše se diktát* × *Je psán diktát*), (ii) *sloveso se* v komplexu „*sloveso se*“ má typicky jen morfologii 3.os. (*Hledám se × *Jsem hledán policií*; ale u performativa: *Odsuzujete se k trestu oběšením*), (iii) komplex „*sloveso se*“ je přístupný i pro intranzitiva (*Spalo se ve stanech* × **Bylo spáno ve stanech*), (iv) ve větě s komplexem „*sloveso se*“ nelze skoro nikdy vyjádřit *agens DP_{instr}* ani jinak (**Školka se opravuje zedníky* × *Školka je opravována zedníky*; ale: *V USA se prezident volí všemi občany*) aj.

Problematická je taky analýza jak komplexu „*být -n-/-t-participium*“, tak komplexu „*sloveso se*“ jako morfologické kategorie. Oba konstituenty obou komplexů totiž ukazují jiné vlastnosti, než mají vázané morfémy (*se* je klitika, nikoli afix; *být* je spona se sufixem, nikoli afix).

V současné lingvistice se už od studie Chomského (1973) při analýze pasivních struktur s transformacemi jakožto syntaktickými operacemi předpokládajícími v nějaké podobě aktivní strukturu nepracuje. Mezi strukturami aktivními a pasivními se sice pořád předpokládá jistá souvztažnost, ale analýzy syntaktické struktury aktivní a pasivní konstrukce jsou autonomní. Analýzu českého pasiva v rámci Minimalismu viz Veselovská & Karlík (2004).

Emancipace pasiva od aktiva má podporu v mnoha jazykových datech. Pro češtinu lze uvést dva příklady:

- (3) (a) Petr_i posílal Marii_j do svého_i pokoje
 (b) Marie_j byla posílána Petrem_i do svého_j pokoje

Koindexace v (3) ukazuje, že v (a) a (b) musí jít nutně o dva různé pokoje, mají-li být (a) a (b) gramaticky správné, tj. (a) a (b) mají různý význam. (Transformace, kterými se má postihnout vztah (a) a (b), jsou přítom operace, které význam nemění!)

(4)	(b) Pavel [bude chválen] _{fut} Petrem	←	(a) Petr [bude chválit] _{fut} Pavla
	(b) Pavel [byl chválen] _{prét} Petrem	←	(a) Petr [chválil] _{prét} Pavla
	(b) Pavel [je chválen] _{préz} Petrem	←	(a) Petr [chválí] _{préz} Pavla
(4')	(b) Pavel [bude pochválen] _{fut} Petrem	←	(a) Petr [pochválí] _{fut} Pavla
	(b) Pavel [byl pochválen] _{prét} Petrem	←	(a) Petr [pochválil] _{prét} Pavla
	(b) Pavel [je pochválen] _{préz} Petrem	←	(a) Petr [Ø] _{préz} Pavla
(5)	(b) Pavel byl stále oholen	←	(a) *Petr stále oholil Pavla

Kontrast v (4) a (5) ukazuje, že vezmou-li se v úvahu i data o slovesech dokonavých, derivace pasivní struktury z aktivní není dostupná, protože v (4) v jednom případě (viz poslední řádek) derivační východisko neexistuje, v (5) taky ne, pokud je v pasivní struktuře přítomno adv. *stále*.

Analýza pasivních struktur začíná analýzou komplexu „*být -n-/-t-participium*“.

Sloveso *být*

Pro jednoduchost budeme rozlišovat (s minimem argumentace) tři slovesa *být*:

(1)	<i>být</i> _{lex(ikální)}	Pochybuji, tedy jsem	Pochybuji, tedy existuji
(2)	<i>být</i> _{cop(ula)}	Já jsem spravedlivý	*Já existuji spravedlivý
(3)	<i>být</i> _{aux(iliár)}	Já jsem přišel	*Já existuji přišel

Všechna tři *být* ukazují některé společné ideosynkratické rysy (speciální flexi, supletivitu, jakou nemá žádné jiné V) a současně rysy morfologické, syntaktické i sémantické, které *být*_{lex}, *být*_{cop} a *být*_{aux} od sebe zcela jasně odlišují. Uvedu jen rysy frapantní a pro analýzu komplexu „*být -n-/-t-participium*“ relevantní.

(a) Selektce komplementu. *Být*_{lex} neselektuje žádný komplement, kdežto funkční *být*_{cop} a *být*_{aux} selektují jeden komplement. Selektce komplementu je přítom minimálně restriktivní: *být*_{cop} selektuje NP/DP, AP, AdvP, *-n-/-t-Part(icipiální)P*, PP a Inf(itivní)P (4); *být*_{aux} s morfologií přítomní (až na 3.os.) selektuje *-l-PartP* (5a), ve speciálním tvaru s kořenem *bud-* nedokonavou InfP (5a'):

(4a) Já jsem profesor fyziky // starý, starší než ty, nahluchlý, zraněný // doma // zkoušen // na fakultě // vidět zdaleka

(5a) Já jsem přišel

(5a') Já budu zase vidět

(b) *Selekce argumentů*. $být_{lex}$ selektuje jeden argument (interní?), který je v povrchové syntaxi v pozici subjektu, aby získal pád (6). $být_{cop}$ selektuje interní argumenty, z nichž jeden (není teď důležité který) je opět vidět v pozici subjektu (7). $být_{aux}$ žádá argumenty neselektuje, a v pozici subjektu je vidět subjektový argument infinitivního slovesa (8), proto je subjektový argument vždy foneticky vyjádřitelný; srov. např. rozdíl (7a) × (8a):

(6)	být [bůh]	Bůh je
(7)	být [bratr] [profesor/em]	Bratr je profesor/em
	být [bratr] [nemocný]	Bratr je nemocný
	být [dnes] [sobota]	Dnes je sobota
	být [bratr] zkoušen	Bratr je zkoušen
(8)	js- [já] četl knihu	Já jsem četl knihu
	Js- [já.] zbledl ti	Já jsem zbledl
(7a)	Já / <i>pro</i> jsem profesorem	e být profesorem ...
(8a)	Já / <i>pro</i> jsem četl	*e být četl

V komplexu s *-n-/-t-*participiem má *být* jiné tvary než *být* v komplexu s *-l-*participiem: (a) prezenní tvary *být*: vezmeme-li v úvahu různé variety češtiny, ukazuje *být* s *-n-/-t-*participiem a *být* s *-l-*participiem diametrálně odlišné morfologické vlastnosti:

Já (j)sem / (j)su / *Ø chválen	Já (j)sem / *(j)su / Ø chválil
Ty (j)si / (j)seš chválen	Ty (j)si / *(j)seš chválil
On je / *Ø chválen	On *je / Ø chválil
My (j)sme / *Ø chválení	My (j)sme / Ø chválili
Vy (j)ste chválení	Vy (j)ste chválili
Oni jsou / *Ø chválení	Oni *jsou / Ø chválili

Realizace rysu 3.os. Ø (u *být* s *-l-*participiem) je typická pro gramatický auxiliár, srov. 3.os.: *prosí-Ø, chválil Ø, chválil by-Ø*);

(b) *být* s *-l-*participiemi je klitika, kdežto *být* s *-n-/-t-*participiemi nikoli:

jsem chválen	*jsem chválil
jsi chválen	*jsi chválil

(c) *jsi*, *je-li* klitika, může v některých varietách češtiny redukovat formu a tzv. postfix *-s* se pak „přilepuje“ k jinému slovu (*je-li* přítomno v dosahu *se*, tak přednostně k němu):

Koho jsi včera chválil?	Kým jsi často chválen?
Kohos včera chválil?	*Kýms často chválen?
Koho včeras chválil?	*Kým častos chválen?
Koho včera chválils?	*Kým často chváleńs?

Koho jsi se včera bál?
 Koho ses bál?
 ?Koho jsi se včeras bál?

(d) paradigma *být*: *být* s *-n-/-t-*participiemi má přístup k celému paradigmatu V, *být* s *-l-*participiemi má k dispozici redukované verbální morfologické paradigma:

Ty buď chválen	Ty *buď chválil
Ty být chválen, tak ...	Ty *být chválil, tak ...
Ty budeš chválen	Ty *budeš chválil
Ty jsi byl chválen	Ty jsi byl chválil (arch.)

(e) Negace není nikdy v komplexu „*být* s *-l-*participiemi“ na *být*, nýbrž jen na *-l-*participiu, zatímco v komplexu „*být* *-n-/-t-*participiemi“ je na *být* (a jestli může být i na *-n-/-t-*participiu, je v této souvislosti irelevantní):

nechválil jsem / *chválil nejsem x chválen nejsem / nechválen jsem

(f) Iterativnost není v komplexu „*být* s *-l-*participiemi“ na *být*, nýbrž jen na *-l-*participiu, zatímco v komplexu „*být* *-n-/-t-*participiemi“ je na *být* (a jestli může být i na *-n-/-t-*participiu, je v této souvislosti irelevantní):

*bývám chválil / chválival jsem x bývám chválen / jsem chválíván / bývám chválíván

(g) V odpovědi na otázku je nutné *být* tehdy, je-li součástí komplexu „*být -n-/-t-participium*“:

Jsi často chválena?   Jsem / *Chválena
Chválila jsi často?   *Jsem / Chválila

Morfosyntaktické chování *být* v komplexu „*být s -l-participium*“ je čítankovým příkladem V-funkční kategorie (funkčního auxiliáru). Naproti tomu *být* v komplexu „*být -n-/-t-participium*“ má vlastnosti sponového slovesa: vedle personálně-numerálních rysů vyjadřuje i verbální rysy [tempus], [aspekt], [modus]; má tedy v komplexu „*být -n-/-t-participium*“ stejný status jako *být* v klasické sponové konstrukci typu *jsem starý*, tedy lexikálního auxiliáru.

-n-/-t-participium

Sufixy *-n-* a *-t-* jsou alomorfy, které jsou distribuovány podle přesných pravidel, jež se řídí skutečností, zda je kořen otevřený, nebo zavřený: alomorf *-t-* se připojuje ke kořenovým samohláskám (a) a k strukturám s tematickým sufixem *-nou-*, ať je jejich kořen jakýkoli (b); alomorf *-n-* se připojuje ke všem ostatním kořenům zavřeným, jak tematickým (c), tak atematickým (d):

(a)	[[[_√ pi] _{Th} -∅-] _{Inf} -l]	[[[_√ pi] _{Th} -∅] _{Pas.Part} -t]
(b)	[[[_√ tisk] _{Th} -nu-] _{Inf} -l]	[[[_√ tisk] _{Th} -nu] _{Pas.Part} -t]
(c)	(1) [[[_√ pr] _{Th} -á-] _{Inf} -n]	[[[_√ pr] _{Th} -á] _{Pas.Part} -n]
	(2) [[[_√ trp] _{Th} -ě-] _{Inf} -l]	[[[_√ trp] _{Th} -ě] _{Pas.Part} -n]
	(3) [[[_√ nos] _{Th} -i-] _{Inf} -l]	[[[_√ noš] _{Th} -e] _{Pas.Part} -n]
	(4) [[[_√ kup] _{Th} -øva-] _{Inf} -l]	[[[_√ kup] _{Th} -øvá-] _{Pas.Part} -n]
(d)	[[[_√ krad] _{Th} -∅-] _{Inf} -l]	[[[_√ krad] _{Th} -∅] _{Pas.Part} -e]-n]

Verbální kmen, z něhož jsou *-n-/-t-participia* odvozována, je identický s kmenem, který se objevuje u *-l-participia*; viz všechny příklady výše, s výjimkou (c,3) a (d). Není-li identický, tj. v (c,3) a (d), je sufix vždy *-e-*, srov. taky: *lěč-i-l* × *lěč-e-n*, *snes-∅-l* × *snes-e-n*.

Poznámka: Zrcadlový efekt ukazují *-teln-*adjektiva. Liší-li se kmen, z něhož jsou odvozována, od kmenu, který se objevuje u *-l-ového* participia, je sufix vždy *-i-*; *lěč-i-l* / *lěč-i-telný*, *snes-∅-l* × *snes-i-telný*, *promlč-e-l* × *promlč-i-telný*.

Klasická tzv. *raising-analýza* pasivních konstrukcí je pro první přiblížení taková: pasivní morfologie (realizovaná alomorfy *-n-/-t-* a vytvářející verbální Part(icipium))

zabraňuje přidělení theta role (sémantické role) Agens (A-1) subjektu. A-1 je tedy v pasivní struktuře slovesa přítomen (protože je do struktury zaveden ještě před připojením pasivizačního sufixu, viz společná struktura *-n/-t-participia* a *-l-participia* obsahující tematický sufix (*kup-ová-n / kup-ova-l*)), ale je bezprizorní, není pro něj ve struktuře k dispozici pozice vytvářená verbální projekcí. O přítomnosti A-1 ostatně svědčí možnost užití v pasivní struktuře (stejně jako ve struktuře aktivní) adverbia typu *úmyslně, záměrně*, která přítomnost agentu ve struktuře explicitně signalizují:

(9) Pomatený soused úmyslně vytopil pět bytů

(9a) Těch pět bytů bylo vytopeno úmyslně

Pasivní morfologie současně způsobuje, že sloveso nepřiděluje objektu akuzativ. Je to predikováno tzv. Burziovou generalizací (Burzio, 1986: 178), podle níž jen sloveso, které může subjektu přidělit theta roli, může přidělit akuzativ svému objektu. To znamená, že argument tranzitivních sloves, který je v této pozici objektu generován, získává v ní sice theta roli A-2 (a tedy interpretaci, typicky pacientu), ale nezískává pád. Aby získal pád, a mohl tak být vyjádřen foneticky realizovanou DP, musí se přesunout do pozice, jíž je pád přidělován. Touto pozicí nemůže být theta pozice, protože argument už theta roli má přidělenou. Je jí tedy pozice, v níž není přidělována theta role, ale pád přidělován být může (přesněji řečeno: pozice, z níž je přidělení pádu dosažitelné). Takovou pozicí je pozice subjektu slovesa *být*: vloží-li se do struktury *být* s finitní morfologií, je jím přidělován nominativ (10). Sloučí-li se *být* s infinitním morfémem, jehož rysy nominativ nepřidělují, historie se opakuje: A-2 potřebuje pozici, v níž není přidělena theta role, ale přidělení pádu je dosažitelné: takovou pozicí je např. pozice subjektu modálních sloves (10b). Obecně jde tedy o nadzvednutí DP z objektu VP do subjektu V_{cop} .

(10) (a) Byt_i byl vytopen t_i   (b) Byt_i musel t_i být vytopen t_i

U sloves jiných než tranzitivních je vytvářena pro A-2, resp. A-3, jsou-li v jejich theta rámci přítomny, interní pozice s lexikálním pádem, nebo pádem přidělovaným předložkou, tedy pozice s pádem, který je vůči strukturním změnám uvnitř slova způsobovaným pasivní morfologií imunní. V daném případě tedy není potřeba vytvářet pozici pro argument prostřednictvím slovesa *být*, neboť neexistuje žádný argument, který by se do ní mohl nebo musel přesunout; vznikají tedy pasivní struktury s expletivním (nereferenčním) subjektem *pro* (malým „pro“); tato pasiva tedy nejsou raising-pasiva:

- (11) *pro* Je nadržováno Pavlovi
 (12) *pro* O tom problému je soustavně diskutováno

Za explanatorní výhodu raisingové analýzy pasiva se pokládá, že operace nazývaná raising (nadzvednutí) není ad hoc operace pro pasivum, nýbrž generuje taky jiné struktury: (a) *zdá se*-konstrukce ($Petr_i se zdá t_i být smutný$), (b) podle jedné z analýz i vztažné věty: [_{DP} ta [_{DP} knížka_j [_{CP} kterou t_j]_i [_C [_{TP} Eva miluje t_i]]]]].

Blokace A-1 sufixem *-n-/-t-* (jeho vložení do hlavy s rysem [Voice]) znamená, že vnitřní strukturou Part není pro vyjádření A-1 vytvářena žádná strukturní pozice (ač je do struktury zaveden, viz společný tematický sufix, který A-1 zavádí ((*vy*)*pr-a-l* / (*vy*)*pr-á-n*). A-1 tedy může být vyjádřen jen jako adjunkt, tj. pád, který musí DP realizující A-1 získat, musí tato DP získat odjinud než od Part. Ve vlivných teoriích se většinou nějak reflektuje skutečnost, že z hlediska syntaktického chování je tato DP adjunktem, z hlediska sémantického argumentem (paradox: subkategorizovaný adjunkt!). Např. Grimshaw(ová) (1990) posvěcuje hybridní povahu tohoto konstituentu termínem *argument-adjunct*, Perlmutter (1983) zase metaforou *chômeur* (= nezaměstnaný) ukazuje na jeho bezprizornost, tj. zbavení strukturní pozice. Existuje také mnoho teorií, jak pád tohoto A-1-adjunktu vyložit. Klasické je řešení skrze tzv. *case-marking-preposition* (angl. *by*-fráze) a situaci v češtině je pak v rámci toho konstruktu možné analyzovat tak, že pád A-1 přiděluje předložka, v případě defaultní realizace foneticky prázdná předložka přidělující instrumentál; srov. kontrast mezi instrumentálovým adjunktem bez viditelné P v (13) a genitivním adjunktem, který je součástí PP s předložkou *do*, v (14):

- (13) Byt byl vytopen [Prep[pomateným sousedem]]
 (14) Gauč byl prožrán [od [molů]]

Z této analýzy vyplývá předpověď, že by neměla existovat pasivní věta, v níž by muset být obligatorně vyjádřen agens: jako argument být vyjádřen nemůže a adjunkt vyjádřen být nemusejí. Existují nicméně struktury, které jsou na první pohled v rozporu s danou předpovědí:

- (15) *Ten dům byl projektován
 (15a) Ten dům byl projektován francouzským architektem

Příklad jako (15) vede k postulování existence obligatorních instrumentálových A-adjunktů (Grimshaw(ová), 1990: 132). Vyvrácení tohoto postulátu je triviální. Struk-

tura (15) totiž vůbec není negramatická, má-li některá z jejích složek povahu kontrastního rématu:

(15') Ten dům byl 'projektován (a ne postaven spontánně)

To ukazuje, že věta (15) je informačně chudá, protože její VP nepřináší žádnou (novou) informaci, která by nebyla obsažena v sémantické struktuře subjektové DP (nebo z ní aspoň na základě nějakého pragmatického principu odvoditelná), a taková věta vyžaduje proto nějakou další informaci. Jak ukazuje (15'), nová informace nemusí být vůbec vyjádřena adjunktem. A nemusí-li být vyjádřena adjunktem, není nic, co by vynucovalo, aby to v případě jejího vyjádření musel být právě A-adjunkt. Tuto prognózu potvrzují data v (15b).

(15b) Ten dům byl projektován včera / dva roky / velmi zodpovědně...

Dosavadní analýza umí předpovědět, že ze strukturního hlediska je pro pasivní kontexty podmínkou P, že pro vložení pasivizačního morfému *-n-/-t-* je nutná verbální struktura umožňující subjektu přidělit A-1. Není-li A-1 přítomen, *-n-/-t-* morfém nemá co blokovat: pasivní věty jsou tedy gramaticky nesprávné, protože kompozicionálně vynucují interpretaci, která není v daném kontextu dostupná:

(16) *Je sněženo, *Je mu otrnováno, *Já jsem mrzen, že nepřišel

Data (17) a (18) ukazují triviální fakt, že analýza přegenerovává, tj. že existují další faktory, které způsobují, že podmínka P je pro pasivní morfologii podmínkou nutnou, ale nikoli dostačující:

(17) *Je spáno (Petrem)

(18) *Vyznamenání je dostáváno (vojákem)

Syntaktické analýzy vynucující zákaz pasivizace u všech monadických intranzitiv, tj. verbálních struktur s jedním argumentem (17) a u některých tranzitiv (18), zatím pro češtinu nejsou empiricky zcela adekvátní. Přitom naději, že lze strukturně vynutit omezení pasivizace u monadických intranzitiv, poskytuje *neakuzativní hypotéza* (Perlmutter, 1978). Podle ní existují dva typy intranzitiv: (a) *neakuzativa* (jejichž povrchový subjekt je, řečeno naší terminologií, A-2), (b) *neergativa* (jejichž povrchový subjekt je, opět

v naší terminologii, A 1); srov. pro češtinu Kosta & Frasek (2004). Při takové interpretaci neakuzativní hypotézy by v rámci analýzy pasiva měla být pasivizace možná u neergativ a zakázaná u neakuzativ. Tato predikce se ovšem nepotvrdila, protože zákaz pasivizace platí pro monadická intransitiva globálně, tj. jak pro neakuzativa (19), tak pro neergativa (20):

(19) *Je blednuto (Petrem)

(20) *Je běženo (Petrem)

Za daného stavu se nabízí jako jedno z možných řešení to, které se dá formulovat jako *sémantická brzda pasivizovatelnosti* (SBP):

SBP: *Pasivizovatelná jsou jen taková slovesa, která jsou maximálně sémanticky tranzitivní, tj. slovesa s významovým rysem [+zasažení A-2].*

SBP říká, že

(i) v češtině jsou pasivizovatelná slovesa implikující minimálně dva argumenty; tím blokuje možnost pasivizace u všech monadických intransitiv sémanticky. Srov. i kontrast:

(21) (a) Petr právě tancuje   (b) *Právě je tancováno

(22) (a) Petr právě tancuje polku   (b) Právě je tancována polka

(ii) v č. jsou pasivizovatelná ta minimálně dvouargumentová slovesa, jejichž A-1 nějak zasahuje (afiguje) A-2; tím sémanticky vynucuje (21b), a dovoluje např. (22b), taky vynucuje (23b):

(23) (a) Petr právě vtancovává do předsálí

(b) *Právě je vtancovááno do předsálí

Podat přesnou charakteristiku rysu [zasažení A-2] a testy, jak lze tento rys zjišťovat, je patrně skoro nemožné, ačkoli se o to lingvistika snaží už delší dobu, zvl. na základě analýzy pojmu *sémantická tranzitivita* (např. Hopper & Thompson(ová), 1980). Problém je už v tom, že sémantická tranzitivita je zřejmě výsledkem souhry několika rysů nestejně relevance (děj × stav, A-1 schopen kontroly nad dějem × A-1 neschopen kontroly nad dějem aj.) a že tyto rysy jsou obtížně testovatelné; Čech (2009) pozoruje, že tranzitivita je skalární vlastnost. Musíme se proto spokojit s vágním vymezením

rysu [zasažení A-2] jako „děje, jímž jsou nějak ovlivňovány vlastnosti A, který je tímto dějem zasahován“. Dobrým kandidátem pasivizovatelnosti jsou slovesa tranzitivní syntakticky, tj. slovesa s A-2 se strukturním akuzativem (24), méně dobrým kandidátem jsou diadická a triadická intransitivní slovesa, tj. slovesa s A-2 s pádem inherentním (25):

- (24) Žák je zkoušen, kritizován, česán, představován řediteli, připravován na soutěž, *znán
 Knihy byly posílány doporučeně, dávány zadarmo, *dostávány zadarmo, ?vlastněny
 jezuity
 Petr je rušen tím, že tady někdo šeptá; *Petr je mrzen tím, že tady někdo šeptá
- (25) Blondýnkám je nadržováno, pomáháno, lichoceno, ?odmlouváno, ?odoláváno, ?láno

Příklady (24) s tranzitivní a (25) s intransitivní současně ukazují skalárnost, tj. že čím silnější rys [zasažení A-2] sloveso obsahuje, tím je pravděpodobnější, že sloveso bude pasivizovatelné, a vice versa. Srov. taky pasivum u syntakticky tranzitivních sloves (26) a u sloves syntakticky intransitivních (27):

- (26) Pavel je milován Marií × *Pavel je znám Marií
 Pavel byl viděn v doprovodu dvou prostitutek × *Ten film byl viděn Petrem už před
 měsícem
 Pavlovi je slibována pomoc Petrem × *Pavlovi je záviděna manželka Petrem
 ?Ten doutník je kouřen Petrem už dvě hodiny × *Doutníky jsou kouřeny Petrem
- (27) Draci jsou pouštěni dětmi × *Barva je pouštěna tepláky
 Komu je tady nadáváno a spíláno? × *Petrem je překáženo Pavlovi v chůzi
 Děti je děkováno rodičům × *Děti je věřeno rodičům
 ?Petrem je točeno klikou × *Petrem je hýřeno vtípem

Různý počet otazníků u mnoha příkladů ukazuje na to, že verdikty Čechů o gramatičnosti pasiva jsou v řadě případů jen obtížně intersubjektově kontrolovatelné. Svědčí to o tom, že české pasivum je kategorií nějak svázanou se sémantikou, a tedy bez sémantiky, ryse syntakticky asi nereflektovatelnou.

Sémantická role, kterou má A-1 v bezpochyby pasivizovatelných strukturách, se tradičně označuje jako Ag(ens) (nebo makroagens); z jeho vlastností vyplývá, že prototypicky je lexikálně realizovatelný DP s rysem [+Hum], resp. [+Anim]. Může být realizován také DP s rysem [-Hum, -ANIM], pokud má rys [+Živel] (28) nebo [+Psychosomatický stav] (29), nebo CP / DP, pokud má rys [+Událost] (30):

- (28) Nábřeží bylo postupně zaplavováno vodou
 (29) Petr byl mučen pochybnostmi
 (30) Petr je rušen tím, že tady někdo šeptá // něčím šepotem

Kromě omezení pasivizace formulovaných SBF existuje řada dalších, která vyplývají z jiných faktorů. Pasivizace je např. nepřístupná, je-li mezi A-1 a druhým argumentem vztah referenční identity, buď úplné (31), nebo částečné (32), protože blokace A-1 možnost takového vztahu ruší:

- (31) Petr je holen
 (32) Vlasy jsou barveny Petrem

(31) je tedy ok, má-li význam 'Petr je holen někým jiným než Petrem samým', (32) tehdy, má-li význam 'vlasy někoho jiného než Petra jsou barveny'.

Analýza pasiva perfektiv je složitější než pasiva imperfektiv. Je tomu tak tehdy, když budeme analyzovat nikoli komplex „být -n-/-t-participium“, nýbrž komplex „být -n-/-t-forma“. Struktury obsahující komplex „být -n-/-t-forma“ jsou hodnoceny různým způsobem, a to v závislosti na morfologii -n-/-t-formy (dlouhý vs. krátký tvar) a v závislosti na vidu. Ve strukturách s „být -n-/-t-forma [Impf]“ získává sloveso typicky formu participia (33) a forma adjektivizovaného participia má hodnocení jako stylisticky příznaková (33a). Naproti tomu v „být -n-/-t-forma [Pf]“ získává -n-/-t-forma buď formu participia (34), nebo adjektiva (34a):

- (33) Trezor byl otevírán
 (33a) Trezor byl otevíraný
 (34) Trezor byl otevřen
 (34a) Trezor byl otevřený

Zatímco nedokonavé komplexy ukazují syntaktické rysy nedokonavosti, tj. kombinují se se durativními adverbii, nikoli s adverbii limitativními (33') / (33a'), dokonavé komplexy ukazují různé chování. Participiální konstrukce, které ukazují rysy dokonavosti, tj. kombinují se s limitativními adverbii, jsou hodnoceny jako spisovné (34), a adjektivní konstrukce, které ukazují rys dokonavosti, jsou hodnoceny jako stylisticky příznakové (34a'). Participiální konstrukce, které ukazují rysy nedokonavosti (tj. kombinují se

s durativními adverbii), jsou hodnoceny jako stylisticky příznakové (34'), a adjektivní konstrukce, které ukazují rysy nedokonavosti, jsou standardní, jsou to modifikace stavu (34'a):

- (33') Trezor byl otevírán hodinu / *za hodinu
- (33a') Trezor byl otevíraný hodinu / *za hodinu (stylisticky příznakové)
- (34) Trezor byl otevřen za hodinu
- (34a') Trezor byl otevřený za hodinu (stylisticky příznakové)
- (34') Trezor byl otevřen hodinu (asi stylisticky příznakové)
- (34'a) Trezor byl otevřený hodinu

Důležitá data jsou ta, která ukazují možnost kombinatoriky s instrumentálovým agentním adjunktem:

- (33') Trezor byl otevírán policií hodinu
- (33a') Trezor byl otevíraný policií hodinu
- (34) Trezor byl otevřen policií za hodinu
- (34a') Trezor byl otevřený policií za hodinu
- (34') *Trezor byl otevřen policií hodinu
- (34'a) *Trezor byl otevřený policií hodinu

Tato data dávají důvod k analýze komplexu „*být -n-/-t-forma* [Pf]“ jako dvou různých syntaktických struktur: struktur, které se chovají jako (34) / (34a), jako pasivních dějových struktur, a struktur, které se chovají jako (34') a (34'a) jako sponově-adjektivních stavových struktur.

Pasivní struktury jsou struktury verbální, a není možno je stupňovat:

- (35) *Pokoj byl uklízenější Petrem než pracovna

Jednou z predikcí vyplývajících z duální analýzy dokonavých struktur je pak ta, že pasivní dokonavé struktury nelze stupňovat (36), zatímco adjektivní struktury stupňovat lze (36a):

- (36) *Pokoj byl uklízenější Petrem než pracovna
- (36a) Pokoj byl uklízenější než pracovna

Následující data ukazují, že pasivní struktury nedokonavé a pasivní struktury dokonavé se od sebe liší; tentokrát je rozdíl vidět na omezení času u slovesa *být* v dokonavém

pasivu (není přístupný přítomný čas), což u nedokonavého pasiva není:

- (33) Trezor byl / je / bude otevírán policií hodinu
- (33a) Trezor byl / je /bude otevíraný policií hodinu
- (34) Trezor byl / *je / bude otevřen policií za hodinu
- (34a) Trezor byl / *je / bude otevřený policií za hodinu

Z těchto dat vyplývá, že komplex „*být* -*n*-/*t*-forma [Pf]“ chovající se podobně (až na rozdíly času u *být*) jako komplex „*být* -*n*-/*t*-forma [Impf]“ je pasivní konstrukcí verbální. Rozdíl mezi perfektivním pasivem a imperfektivním pasivem vyplývá z různé hodnoty rysu [Aspekt].

Perfektivní pasivum má význam „omezení trvání děje časovým bodem dosažení rezultátu děje“, a svou sémantickou strukturou tedy připouští časovou referenci, že časový bod dosažení rezultátu děje předchází před časem promluvy nebo po čase promluvy následuje. Naopak perfektivní pasivum vylučuje časovou referenci, že časový bod dosažení rezultátu děje je totožný s časem promluvy, protože časový bod dosažení rezultátu je na časové ose fixní bod, zatímco čas promluvy je na časové ose bod postupující ve shodě s fyzikálním časem. Proto verbální komplex s minulým časem *být* vyjadřuje, že stav dosažení rezultátu děje nastal v nějakém časovém bodě předcházejícím před časem promluvy (37), a budoucí čas vyjadřuje, že stav dosažení rezultátu děje nastane v nějakém časovém bodě následujícím po čase promluvy (aniž by se něco říkalo o tom, zda v čase promluvy děj probíhá) (38):

- (37) Pokoj byl uklizen služkou velmi špatně
- (38) Pokoj bude uklizen služkou velmi špatně

Přítomný čas slovesa *být* pak vynucuje interpretaci, že stav dosažení rezultátu v nějakém časovém bodě, který není identický s časem promluvy, platí v čase promluvy, což implikuje, že časový bod dosažení rezultátu děje předchází před časem promluvy. Ve větě (39) jde tedy o stav, jehož trvání je vymezeno časovou vzdáleností mezi oběma časovými momenty: momentem promluvy, postupujícím ve shodě s fyzikálním časem, a momentem dosažení rezultátu děje, a komplex „-*n*-/*t*-forma [Pf]“ má tedy k dispozici jen stavovou interpretaci (výsledný stav):

- (39) Pokoj je uklizen velmi špatně
- (39a) Pokoj je uklizený velmi špatně

Konstrukce „*být -n-/-t-forma* [Pf]“ chovající se jako sponově-adjektivní struktury obsahují tedy deverbální adjektiva. V analýzách v duchu lexikalismu vstupuje tedy toto adjektivum do syntaxe jako lexikální kategorie A. Podle lexikalistické hypotézy je výsledkem lexikální derivace, dochází při derivaci ke změně v lexikálněsémantické struktuře slova. Tato změna spočívá v tom, že adjektivum vyjadřuje, že rezultat děje platí nejen v časovém bodu, v němž dochází k jeho dosažení, ale i v časovém úseku následujícím po tomto bodu, tzn. že nabyl povahy *konstantního stavu*, tj. vlastnosti. Tento rys je vedle vztahu k „události“ denotované verbálním kmenem jediným rysem těchto deverbálních adjektiv, takže element *-n-/-t-* nezpůsobuje blokaci A-1, jako je tomu u pasivních Part (která jsou generována v syntaxi, vložním sufixu *-n-/-t-* do hlavy Voice). Srov. přístupnost interpretace subjektu v adjektivní struktuře (40) jako A-1, a nepřístupnost takové interpretace v pasivní struktuře (41):

(40) Petr byl unavený (= ‘Petr se unavil, a byl potom unavený’, nebo ‘Petr byl unaven někým / něčím, a byl potom unavený’).

(41) Petr byl zabit (≠ ‘Petr se zabil, a potom byl zabit’)

Rozlišení adjektivní konstrukce od verbální konstrukce pasivní s perfektivním participiem není v češtině v morfologické formě komplexu „*být -n-/-t-forma*“ jednoznačně provedeno (viz výše). Proto se hledají jiné vlastnosti obou konstrukcí, sémantické i syntaktické, v nichž se daný rozdíl plynoucí z různé derivační historie pasivních komplexů (syntax) a adjektivních komplexů (slovník) manifestuje viditelněji. Některé syntaktické už byly ukázány (možnost kombinace komplexu s agentním instrumentálovým adjunktem, čas slovesa být v komplexu, stupňovatelnost *-n-/-t-*fromy).

Ze sémantické struktury obou konstrukcí lze dedukovat prognózu, že ve větách obsahujících adjektivní komplex mohou být – vzhledem k významu deverbálního A – výrazy, které charakterizují vlastnosti objektu po dosažení resultátu (42a), ale nemohou v ní být výrazy, které jsou z tohoto hlediska irelevantní (42b). Naproti tomu ve frázích s pasivním komplexem mohou být – zase vzhledem k významu Part – výrazy charakterizující objekt až do časového bodu, kdy děj dosáhl resultátu (43). Tato prognóza se potvrzuje jako správná (a obdobná data a jejich interpretaci má např. němčina, viz Rapp(ová), 1997:

(42a) Dárek je zabaleny v růžovém papíru

Dárek je zabaleny pěkně

- (42b) *Dárek je zabalený v autě
 *Dárek je zabalený v neděli
 *Dárek je zabalený Petrem
 *Dárek je zabalený rychle
- (43) Dárek byl zabalen v autě
 Dárek byl zabalen v neděli
 Dárek byl zabalen Petrem
 Dárek byl zabalen rychle

Strukturní vlastnosti obou konstrukcí jsou lépe viditelné, není-li v subjektové pozici věty DP v nominativu, nýbrž fráze obsahující číslovku typu *pět* a DP v genitivu:

- (44) Pět vojáků byl-o zraněn-ých

Shoda ukazuje, že obě složky komplexu *být -n-/-t-*deverbální derivát mají různého shodového partnera. U slovesa *být* je defaultní shoda s *pět*, naproti tomu *-n-/-t-*ový derivát ukazuje sufixem *-ých* shodu s DP v gen. pl. *vojáků*, a proto získává doporučenou interpretaci jakožto A, srov. i distribuci čistokrevných adjektiv:

- (44a) Pět vojáků byl-o šťastn-ých

Ve větě (44) má tedy komplex *být -n-/-t-*forma derivát vlastnosti sponově-adjektivní struktury: stavový význam, imunita vůči slovesnému rodu (= buď „zranili se“, nebo „byli zraněni někým/něčím“) aj.

Naproti tomu ve struktuře (45) obě složky komplexu „*být -n-/-t-*forma“ mají shodu se stejnou frází, totiž s číslovkou *pět*, a to opět shodu defaultní. *-n-/-t-*forma se tedy nejen morfologicky, ale i syntakticky chová nikoli jako A, nýbrž jako Part, což ukazuje kontrast mezi (45) a (45a):

- (45) Pět vojáků byl-o zraněn-o
 (45a) *Pět vojáků bylo šťastno

Základní literatura

- BAKER, M. & K. JOHNSON ad. Passive Arguments Raised. *Linguistic Inquiry* 20, 1989, 219–251.
- BAKER, M. C. *Lexical Categories. Verbs, Nouns, and Adjectives*. Cambridge, UK: Cambridge University Press 2003.
- BRESNAN, J. Passive in Lexical Theory. In Bresnan, J. (ed.), *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, Mass.: MIT Press 1982, 3–86.
- BURZIO, L. *Italian Syntax: A Government-Binding Approach*. Dordrecht: Reidel 1986.
- ČECH, R. Testing of the Transitivity Hypothesis: Double Object Verbs and Aspect in Czech. In Dočekal, M. & M. Ziková (eds.), *Czech in Formal Grammar*. München: Lincom 2009, 29–38.
- DANEŠ, F. Sémantická struktura větného vzorce. In *Otázky slovanské syntaxe 2*. Brno: Universita J. E. Purkyně 1968, 45–49.
- DANEŠ, F. & Z. HLAVSA. Hierarchizace sémantické struktury věty. In Havránek, B. ad. (eds.), *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*. Praha: Academia 1978, 67–77.
- DI SCIULLO, A. M. & E. WILLIAMS. *On the Definition of Word*. Cambridge: MIT Press 1987.
- Encyklopedický slovník češtiny* (eds. Karlík, P. & M. Nekula ad.). Praha: Naklad. Lidové noviny 2002.
- GIVÓN, T. *On Understandig Grammar*. New York San Francisco ad., Academic Press 1979.
- GIVÓN, T. Transitivity, Topicality, and the Use Ute Impersonal Passive. In HOPPER, P. J. & S. A. THOMPSON, *Syntax and Semantics 15: Studies in Transitivity*. New York–London: Academic Press 1982, 143–160.
- GREPL, M. Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. Praha: Academia 1973, 141–149.
- GREPL, M. & P. KARLÍK. *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1983.
- GRIMSHAW, J. *Argument Structure*. Cambridge: MIT Press 1990.
- HASPELMATH, M. The Grammatikalization of Passive Morphology. *Studies in Language* 14, 1990, 25–72.
- HOPPER, P. J. & S. A. THOMPSON (1980): Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 56, 1980, 251–299.
- CHOMSKY, N. Conditions on Transformations. In Anderson, S. & P. Kiparski (eds.), *Festschrift for Morris Halle*. New York: Holt, Rinehart and Winston 1973, 232–286.
- JAEGGLI, O. Passive. *Linguistic Inquiry* 17, 1986, 587–622.

- KEENAN, E. L. (1985): Passive in the World's Languages. In Shopen, T. (ed.), *Language, Typology and Syntactic Description I*. Cambridge, UK: CUP 1985, 243–281.
- KOSTA, P. & J. FRASEK. Neakuzativita (ergativita) vs. neergativita v češtině, polštině a jiných slovanských jazycích na rozhraní morfologie a syntaxe. In Hladká, Z. & P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzália a specifika 5*. Praha: Naklad. Lidové noviny 2004, 189–212.
- KRCHŇAVÁ, K. *Verbální a adjektivní participia v češtině*. Mag. práce, FF MU Brno 2010.
- LAVINE, J. A Lexicalist Perspective of Valency Changing Operations in Russian and Czech. *Prague Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 68, 1997, 5–34.
- PERLMUTTER, D. M. Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis. In Jaeger, J. J. ad. (eds.), *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley: Univ. of California 1978, 157–189.
- PERLMUTTER, D. M. (ed.) *Studies in Relational Grammar 1*. Chicago: Chicago Univ. Press 1983.
- RAPP, I. *Partizipien und semantische Struktur: Zu passivischen Konstruktionen mit dem 3. Status*. Tübingen: Stauffenburg Verlag 1997.
- REULAND, E. J. (ed.) *Arguments and Case. Explaining Burzio's Generalization*. Amsterdam: John Benjamins 2000.
- SGALL, P. Topic, Focus and the Ordering of Elements of Semantic Representation. *Philologica Pragensia* 15, 1972, 1–14.
- SHIBATANI, M. (ed.) *Passives and Voice*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins 1988.
- SCHOORLEMMER, M. *Participial Passive and Aspect in Russian*. Utrecht: LEd 1995.
- ŠTÍCHA, F. *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*. Praha: Univerzita Karlova 1984.
- VESELOVSKÁ, L. & P. KARLÍK. Analytic Passives in Czech. *Zeitschrift für Slawistik* 49, 2004, 163–235.

Osobní zájmeno¹

Uzavřená množina 5 výrazů: *já, my, ty, vy, on-*. Shodným rysem všech z.o. je v češtině to, že: a) mají supletivní kořeny, b) v sg. mají dlouhé a krátké formy. Z. 1.os. a 2.os. se odlišují od z. 3.os. v tom, že označují komunikační role účastníků diskurzu: 1.os. mluvčího a 2.os. adresáta. Kontrast 1./2.os. × 3.os. se promítá do jejich odlišných morfologických vlastností. Pro č. platí, že: a) z. 1./2.os. mají analogickou flexi, která se liší od flexe z. 3.os. (např. Instr.sg. *mn-ou, teb-ou* × *jí-m*), b) jen z. 3.os. vyjadřuje rod (např. Nom.sg. *já, ty* × *on_{mask}}, on-a_{fem}}, on-o_{neur.}}*), c) shoda s z. 1./2.os. se na slovese vyjadřuje slyšitelným materiálem, kdežto shoda s z. 3.os.sg. se realizuje nulovou formou (např. *já dělám, ty děláš* × *on dělá-Ø*). Pokud jde o vnitřní strukturu z.o., české gramatiky (např. Mluvnice češtiny 2, 1987; Příruční mluvnice češtiny, 1995) jen registrují jejich grafické formy:

	1sg	2sg	1pl	2pl
Nom	já	ty	my	vy
Acc	mne/mě	tebe/tě/ty	nás	vás
Gen	mne/mě	tebe/tě	nás	vás
Dat	mně/mi	tobě/ti	nám	vám
Loc	mně	tobě	nás	vás
Instr	mnou	tebou	námi	vámi

	3sg.mask.	3sg.neutr.	3sg.fem.	3pl.mask.	3pl.neutr.	3pl.fem.
Nom	on	ono	ona	oni/ony	ona	ona
Acc	jeho/jej/ho/ň/on	je/jej/ho	jí		je	
Gen	jeho/jej/ho		jí		jich	
Dat	jemu/mu		jí		jím	
Loc	něm		ní		nich	
Instr	jím		jí		jimi	

¹ Tuto kapitolu jsem napsal spolu s M. Zikovou.

Morfonologie

Typickým rysem z.o. je supletivismus, přičemž distribuce supletivních kořenů kopíruje rozdíl mezi sg. a pl. a/nebo rozdíl mezi nom. a ostatními pády. Typ supletivismu pak odlišuje z. 1./2.os. od z. 3.os., která se odlišují ještě tím, že (a) jejich paradigma tvoří sada koncovek, která je odlišná od sady pro 1./2.os., (b) vyjadřují rod.

Z. 1./2.os. ukazují oba typy supletivismu. Jednak mají supletivní kořeny pro sg. a pl.: u 1.os. obsahují sg. formy *j-ový* a *m-ový* kořen a pl. formy *m-ový* a *n-ový* kořen, u 2.os. je v sg. *t-ový* kořen a v pl. kořen *v-ový*. Jednak ukazují i supletivismus mezi nom. a ostatními pády. Nom. 1.os. se v sg. realizuje kořenem /já/ a v pl. kořenem /my/, ostatní pádové formy mají kořen /m/ (sg.), resp. /ná/ (pl.). Nom. 2.os. se v sg. realizuje kořenem /ty/ a v pl. kořenem /vy/, ostatní formy pak obsahují kořen /t/ (sg.), resp. /vá/ (pl.). Z. 3.os. pak ukazuje jen supletivismus nom. × ostatní pády; k němu viz dále.

Sg. formy z. 1./2.os. mají strukturu [[[kořen]téma_{kmen}]koncovka]. Tematický sufix, který je přítomen ve všech pádových formách kromě nom., má téma různé formy pro 1.os. a 2.os. Nenominativní tvary 1.os. obsahují tematické *-n-* (*m-n-e* atd.). U nenominativních tvarů 2.os. má téma dva alomorfy: *-eb-* je v gen./akuz. (*t-eb-e*) a instr (*t-eb-ou*) a *-ob-* v dat./lok. (*t-ob-ě*). Na to, že *-n-* v sg. paradigmatu z. 1.os. a *-eb-/ob-* v sg. paradigmatu z. 2.os. mají status sufixů, tzn. že nejsou součástí kořene, jak předpokládají české gramatiky, ukazují jiné pronominální formy: (a) Paradigma reflexivního z., kde je distribuce tematických sufixů *-eb-* a *-ob-* stejná jako u z. 2. os.: gen./akuz. *s-eb-e*, instr. *s-eb-ou*, dat./lok. *s-ob-ě*; (b) Posesivní formy z. 1./2.os., které v sg. i pl. obsahují holý kořen: *m-ů-j*, *t-v-ů-j*, *ná-š*, *vá-š*; (c) Struktura tzv. krátkých (klitických) tvarů, která rovněž obsahuje holé kořeny: *m-i*, *t-i*; *m-ě*, *t-ě*; k nim viz dále.

Sg. paradigma a pl. paradigma z. 1./2.os. tvoří stejné koncovky. V sg. jsou koncovky vokalicke: *-e* v gen. a akuz. (*m-n-e*, *t-eb-e*), *-ou* v instr. (*m-n-ou*, *t-eb-ou*) a je (tj. palatalizující *e*, graficky *ě*) v dat. a lok. (/m-n-je/ [mně], /t-ob-je/ [tobje]). Hlásky [ň], resp. [j], které se objevují v dat. a lok., jsou výsledkem palatalizace: /m-n-je/ → [mně], /t-ob-je/ → [tobje] (srov. též dat./lok. *ná[ň]-ě*, *bá[bj]-ě* vs. nom. *ná[n]-a*, *bá[b]-a*). Vokalicke koncovky, které se objevují v sg. z. 1./2.os., jsou obecně typické pro sg. flexi jmen. To platí i pro synkretismus dat./lok. (který je u všech jmenných paradigmát) a gen./akuz. (který je typický pro životná mask.). V pl. mají z. 1./2. os. všechny koncovky konsonantické, což je typické pro pl. flexi adjektiv. A to platí i pro synkretismus gen./lok., který je jen ve flexi adjektiv. Lexikální reprezentace fonologické struktury z. 1./2.os. a jejich koncovek tedy vypadá takto:

		1sg	2sg		1pl	2pl
Nom		já	ty		my	vy
Akuz	/-e/	m-n-e	t-eb-e	/-s/	ná-s	vá-s
Gen	/-e/	m-n-e	t-eb-e	/-s/	ná-s	vá-s
Dat	/-je/	m-n- ^{je} [mňe]	t-ob- ^{je} [tobje]	/-m/	ná-m	vá-m
Lok	/-je/	m-n- ^{je} [mňe]	t-ob- ^{je} [tobje]	/-s/	ná-s	vá-s
Instr	/-ou/	m-n-ou	t-eb-ou	/-mi/	ná-mi	vá-mi

Z. 3.os. ukazuje podobně jako z. 1./2.os. supletivnost nom. × ostatní pády: v nom. je kořen /on/, kdežto nenominativní tvary obsahují buď kořen /j/ nebo /ň/. Fakt, že tvary s kořenem /ň/ mají oproti tvarům s kořenem /j/ omezenou distribuci – fungují pouze jako komplementy uvnitř předložkových frází –, lze interpretovat tak, že jenom *j*-ové formy budou součástí lexikální reprezentace z. 3.os. Ty pak budou v kontextu předložkových frází nahrazeny tvary s iniciálním /ň/: /j/ → /ň/ / [P _]_{ppr}. Toto pravidlo je pak obligatorně aplikováno v lok., který je jako jediný pád v češtině vždy předložkový: /j-e-m/ → /ň-e-m/, /j-í/ → /ň-í/, /j-i-ch/ → /ň-i-ch/.

Stejně jako z. 1./2.os. i tvary z. 3.os. mají strukturu [[[kořen]téma_{kmen}]koncovka], přičemž tematický sufix se, podobně jako u 1./2.os., objevuje jen v nenominativních tvarech. V sg. je tematické *-e*, které je přítomno jen u mask. a neutr. (např. *j-e-ho/j-e-j* × *j-í*). Téma *-e* je v hloubkové struktuře všech sg. forem mask. a neutr., a tedy i v Instr.Sg.Mask./Neutr.: /j-e-m/. Jeho fonetická podoba [jím] je výsledkem dloužení středního vokálu, které je v češtině spojeno se stoupáním artikulace a které je motivováno templatovou strukturou instr.: tematické sufixy *a*/nebo koncovky instr. musí dohromady obsahovat dvě mory, tzn. buď dva krátké vokály (*j[-i-mi]*, *t[-ě-mi]*...) nebo jeden dlouhý vokál (*j[í-m]*, *j[-í]*, *t[-ou]*,...). V pl. je tematické *-i*. V Akuz.Pl. se kořenové *i* ocitá v kontextu vokalické koncovky *-e* a *-je* elidováno podle Jakobsonova pravidla: /j-i-e/ → [je].

Lexikální reprezentace fonologické struktury z. 3.os. a jejich koncovek tedy vypadá takto:

		3sg.mask./neutr.	3sg.fem	3pl
Nom	/-Ø/, /-o/	on-Ø _{mask/oneutr}	/-a/ on-a	/-i/, /-a/, /-y/ on-i _{mask.živ./a_{neutr}/y}
	/-ho/, /-j/	j-e-ho _{mask/j_{mask/neutr}}	/-í/ j-í	/-e/ j-i-e [je]
Akuz	/-Ø/	j-e-Ø _{neutr}		
Gen	/-ho/	j-e-ho/-j	/-í/ j-í	/-ch/ j-i-ch
Dat	/-mu/	j-e-mu	/-í/ j-í	/-m/ j-i-m
Lok	/-m/	j-e-m [ňem]	/-í/ j-í [ňí]	/-ch/ j-i-ch [ňich]
Instr	/-m/	j-e-m [jím]	/-í/ j-í	/-mi/ j-i-mi

Z. 3.os. vyjadřují na rozdíl od z. 1./2.os. rod; z. 3.os. se proto označují jako **rodová** a z. 1./2.os. jako **bezrodá**. V pl. je rod u z. 3.os. vidět pouze v nom., kde se realizuje nominálními koncovkami: *o[ň]-i/pá[ň]-i*, *on-a/okn-a*, *o[n]-y/d[n]-y/že[n]-y*. Nominální koncovky odlišující jednotlivé rody jsou i v Nom.Sg.: mask. *on-Ø/pán-Ø*, neutr. *on-o/okn-o*, fem. *on-a/žen-a*. V sg. je rod vidět i v ostatních pádech: celé sg. paradigma mask. a neutr. se liší od sg. paradigmatu fem. Kromě zmíněného nom. má paradigma mask. a neutr. koncovky tvrdých adj. a paradigma fem. koncovky měkkých adj. (s výjimkou akuz.), v pl. jsou pro všechny rody koncovky tvrdých adj. (opět s výjimkou akuz.).

V Gen./Akuz.Sg. a Dat.Sg. mají všechna z.o. k dispozici ještě krátké formy. Krátké tvary mají u z. 1./2.os. podobné paradigma, které se liší od paradigmatu u z. 3.os. U z. 1. a 2.os. mají stejné koncovky, které jsou spojeny přímo s kořenem: Gen./Akuz. *m-ě, t-ě*; Dat. *m-i, t-i*. Krátká forma 1.os. v gen./akuz. je homonymní s dlouhou formou v dat./lok. Obě mají stejnou fonetickou podobu [mňe], již ale odpovídají různé hloubkové struktury: Dat./Loc. /m-n-^je/ ([ň] je výsledkem palatalizace tematického /-n/), Gen./Akuz. /m-^je/ ([ň] je výsledkem palatalizace kořenového /m/). Podobnou strukturu jako krátké formy z. 1./2.os. mají i krátké formy reflexiva: Dat. *s-i*, Gen./Akuz. *s-e*. Krátké tvary z. 3.os. se objevují jen u mask. a neutr. S krátkými tvary 1./2.os. se shodují v tom, že neobsahují tematický sufix, ale liší se od nich v tom, že navíc neobsahují ani kořen: krátké tvary 3.os. jsou identické s pádovou koncovkou příslušného dlouhého tvaru, srov. Gen./Akuz. *ho* (× *j-e-ho*), Dat. *mu* (× *j-e-mu*).

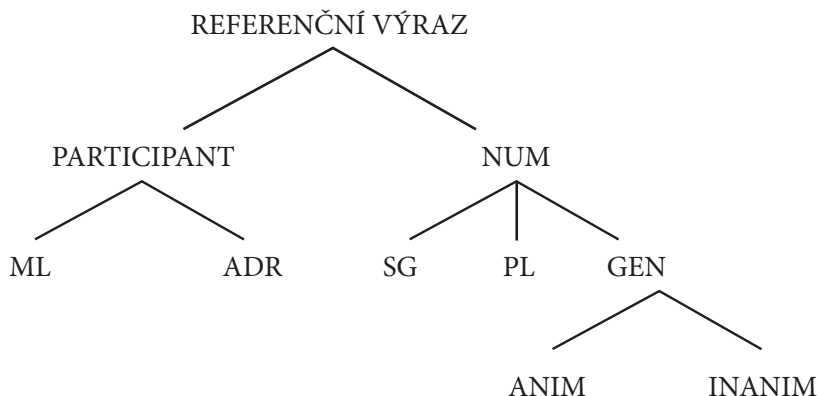
Krátké formy jsou tedy založeny na redukci morfemické struktury. U z. 1./2. os. je redukován tematický sufix: [[[kořen]téma_{kmen}]koncovka] → [[kořen]koncovka], u z. 3. os. je pak kromě tematického sufixu redukován i kořen: [[[kořen]téma_{kmen}]koncovka] → [koncovka]. Tím vysvětlíme, proč u 3.os.fem. krátké tvary chybí: fem. formy neobsahují tematický sufix, jehož odstranění je podstatou derivace krátkých forem.

Pro akuz.mask. je k dispozici ještě ultrakrátký tvar /-ň/, který je formálně identický s kořenovým alomorfem /ň/. Tvary z. 3.os. obsahující kořen /ň/ a ultrakrátký tvar /-ň/ mají i analogickou distribuci: fungují jako komplementy předložek; /-ň/ se pak aglutinuje k předložce končící na vokál: *myslím na něho / na něj / naň* × *položil to pod něho / něj / *podň*. Ojediněle se ultrakrátké /-ň/ objevuje i v gen. (*To bych do něho / do něj/ doň nikdy neřekl*).

Morfosyntax

Harley(ová) & Ritter(ová) (2002) odvozují kontrast 1./2.os. × 3.os., který je v češtině dobře viditelný na flexi z.o., z hierarchického uspořádání pronominálních rysů [osoba], [číslo] a [rod]; (geometrie rysů, Feature Geometry). Následující obrázek ukazuje strukturu rysů, které jsou relevantní pro z.o. v č.:

Rys [osoba] definuje rozdíl mezi mluvčím (1.os.) a adresátem (2.os.), kteří jsou oba účastníky komunikace, a reference z. 1./2.os. se proto mění se změnou diskurzových rolí, a 3. os., jež stojí mimo komunikační akt a jejíž reference není na diskurzu závislá; z. 1./2. os. se označují také jako *indexy* (např. Bar-Hiller, 1954; Kaplan, 1977/1989) nebo *shiftery* (Jakobson, 1957/1971). Rozdíl mezi povahou reference z. 1./2.os. a z. 3.os. ilustruje následující příklad:

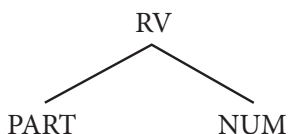
A říká B *Já_A jsem ti_B ho_C představil*
 B odpovídá A: (a) *Já_B jsem ti_A ho_{C/D} představil dřív*
 nebo
 (b) *A já_B jsem ti_A zas představil jeho_{C/D}*

To, že 1./2.os. mají povahu indexů, reflektuje geometrie rysů tak, že zatímco 1./2.os. jsou závislé na uzlu PART(ICIPANT) – odpovídají jim uzly ML(UVČÍ) a ADR(ESÁT) –, 3.os. je defaultní interpretací uzlu REFERENČNÍ VÝRAZ (RV), jenž je společný všem z.o. Rysu [číslo] odpovídá uzel NUM, na němž jsou bezprostředně závislé uzly SG a PL, které vyjadřují kontrast mezi „jeden“ a „více než jeden“. Na uzlu NUM je závislý ještě uzel GEN reprezentující rys [rod]. Ten pak dominuje uzlům ANIM a INANIM, které definují

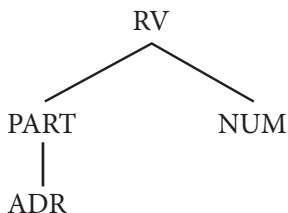
kontrast mezi životnými a neživotnými formami z.o., jež je v č. relevantní jen pro 3.os.; k tomu viz dále. To, že je uzel GEN závislý na uzlu NUM, mj. odpovídá Greenbergově generalizaci č. 32, že v jazycích, kde se verbum shoduje s subjektem/objektem v rodě, shoduje se s ním také v čísle.

Z. 1./2.os. mají supletivní kořeny pro sg. a pl. a zároveň jsou bezrodá, což znamená, že jsou lexikálně specifikována co do rysu [osoba] a rysu [číslo], ale ne co do rysu [rod]. Z toho mj. jiné vyplývá, že jednotlivé formy z. 1./2.os. mohou referovat k různým rodům v závislosti na tom, jakého rodu je DP, pomocí níž se standardně referuje k danému mluvčímu nebo adresátovi. Rod této DP sice není vidět na samotném zájmenu, ale je vidět v určitých syntaktických konfiguracích na shodě: *já jsem četl-Ø*_{mask} /-a_{fem} /-o_{neutr} *tobě samotné-mu*_{mask/neutr} /-é_{fem}; shoda. V (1a) je lexikální struktura morfémů 1.os.sg., tj. supletivních kořenů /já/ a /m/: ML a SG jsou defaultní interpretace uzlů PART a NUM, a proto nemusí být lexikálně specifikovány. V (1b) je lexikální struktura morfémů 2.os.sg., tj. kořenů /ty/ a /t/: uzel PART je tentokrát lexikálně specifikován jako ADR.

(1a) 1.os.sg.: {/já/, /m/}

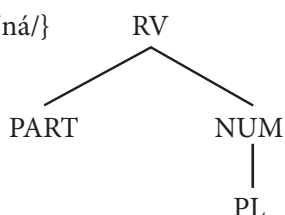
(1b) 2.os.sg.: {/ty/, /t/}

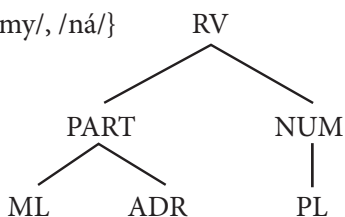
Stromy v (2) ukazují lexikální strukturu pl. morfémů. Morfémům 1.os.pl., tj. kořenům /my/ a /ná/, odpovídají dvě lexikální struktury. V (2a) je struktura tzv. exkluzivního *my*, které z reference vylučuje adresáta (*My i ty jsme na jedné lodi*) – lexikálně nspecifikovaný uzel PART je automaticky interpretován jako mluvčí, podobně jako u z. 1.os.sg. v (1a). (2b) ukazuje strukturu tzv. inkluzivního *my*, které adresáta do reference zahrnuje – uzel PART je tentokrát maximálně komplexní. Rozdíl mezi oběma typy z. 1.os.pl. se sice v č. neprojevuje na jejich formě (obě tato z. mají stejné paradigma) ani na shodě (obě iniciují shodu s 1.os.pl.), ale je relevantní u imperativu, kde *my* má jen inkluzivní interpretaci: srov. kontrast *My tam půjdeme bez tebe* (exkluzivní *my* a indikativ slovesa v 1.os.pl.) × **My tam pojďme bez tebe* (exkluzivní *my* a imperativ slovesa v 1.os.pl.).

Struktura (2c) reprezentuje morfém 2.os.pl., tj. kořeny /vy/ a /vá/. V (2d) je pak struktura z.o. pro vykání, kdy se pl. forma z. 2.os. používá pro referenci k jednomu adresátovi. Formám /vy/ a /vá/ tedy odpovídají dvě různé morfosyntaktické struktury: referuje-li k více adresátům, je uzlu NUM podřízen pouze PL, referuje-li k jednomu adresátovi, je uzlu NUM podřízen kromě SG i PL. Kontrast mezi (2c) a (2d) se projevuje na shodě: struktura (2c) iniciuje pouze pl. shodu (*Vy jste_{pl} přišli_{pl} pozdě*), struktura vykacího z.o. (2d) iniciuje současně pl. i sg. shodu (*Vy jste_{pl} přišel_{sg} pozdě*). Tím, že iniciuje dvojí shodu, se vykání odlišuje od jiných, pragmaticky motivovaných způsobů používání z.o. jako je např. pluralis modestiae; honorifikum, vykání. Lexikální reprezentace z. 1./2.os.pl. v (2) také reflektují to, že inkluzivní z. 1.os.pl. a vykací z. 2.os.pl. jsou příznakovější než jejich exkluzivní, resp. nevykací protějšky, protože mají komplexnější strukturu.

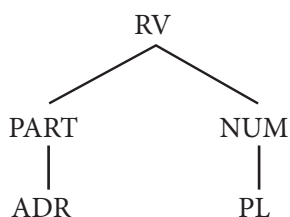
(2a) 1.os.pl. (exkluziv): {/my/, /ná/}

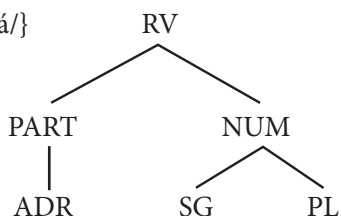
(2b) 1.os.pl. (inkluziv): {/my/, /ná/}

(2c) 2.os.pl.: {/vy/, /vá/}

(2d) 2.os.pl. (vykání): {/vy/, /vá/}

Kontrast 1./2.os. × 3.os. je v hierarchii pronominálních rysů vyjádřen tak, že v lexikální reprezentaci z. 3.os. chybí uzel PART: 3.os. je defaultní interpretací uzlu REFERENČNÍ VÝRAZ, který definuje celou množinu z.o. Na to, že je 3.os. defaultní osobou, ukazují mj. expletivní konstrukce typu *Pršelo celý den*, které iniciují shodu s 3.os.sg. neutra; k nim viz dále. Morfémy 3.os., tj. kořeny /on/ a /j/, ale nejsou lexikálně specifikovány nejen co do rysu [osoba], ale ani co do rysu [rod], což znamená, že v jejich lexikální reprezentaci chybí uzel GEN. Proto se mohou ocitnout v syntaktických konfiguracích s různými rody, stejně jako z. 1./2.os.: /on/ *četl*_{mask}, /on/-a *četla*_{fem}, /on/-o *četlo*_{neutr}; /j/-emu *samotnému*_{mask/neutr}, /j/-í *samotné*_{fem}. Morfémy 3.os. nejsou, na rozdíl od morfémů 1./2.os., lexikálně specifikovány ani co do rysu [číslo]. Proto se mohou objevit jak v kontextu sg. (/on/-a *čte*_{sg}; s /ň/-ím *samotným*_{sg}), tak i v kontextu pl. (/on/-y *čtou*_{pl}; s /ň/-imi *samotnými*_{pl}). Morfémy 3.os. jsou tedy maximálně podspecifikované (jsou nejméně příznakovými morfémy z.o.): jejich lexikální struktura je reprezentována pouze uzlem RV:

(3) 3.os: {/on/, /j/}

RV

Syntax

Jednou ze známých specifických vlastností z.o. je to, že mohou mít tvary různé „velikosti“, tzn. vedle dlouhých (silných) tvarů i krátké (klitické) tvary. Cestu k jejich analýze ukázala řada autorů. Vlivná je analýza Cardinaletti(ová) (1993) a Cardinaletti(ová) & Starke (1999), podle níž – zhruba řečeno – silná z.o. mají více struktury než klitická z.o. Z toho, že silné tvary jsou více specifikované než tvary klitické, vyplývá, že: z.o. = {{klitická {silná}}, a podle *Elsewhere Condition* platí:

(i) klitická forma je možná, pokud není možná silná forma

SIL:ne → KL:ano

Věřím ti / *tobě

(ii) klitická forma je vyloučena, když je nutná silná forma

SIL:ano → KL:ne

Např. u kontrastivního topiku (*Tobě / *Ti Petr věří*) nebo fokusu (*Petr věří tobě / *ti; Petr tobě / *ti věří*), při koordinaci (*Petr věří tobě / *ti a Pavlovi; Petr věří Pavlovi a *ti / tobě*), po předložce (*Jdu k *ti / tobě*), má-li u sebe relativní větu (*Věřím *ti / tobě, který nikdy nelže*) aj. Zatímco krátké tvary *mi, ti, mě, tě* jsou klitiky vždy (na Mor. ovšem ne: *Mi to neříkej*): *Dám Petrovi klíč / Dám ho Petrovi × *Dám Petrovi ho / *Ho dám Petrovi*), tvary ostatní patří do dvou kategorií: jednak jsou klitiky (*Dám Petrovi knihu × Dám ji*

Petrovi), jednak jsou to silná zájmena: *Dám Petrovi ji / Ji dám Petrovi*. Je tomu tak asi proto, že u těchto tvarů už nelze z jejich vnitřní struktury nic vynechat, takže klitiky mají stejnou strukturu jako tvary silné: *jemu / mu × ji / *i; nás × *s*.

Speciálním problémem osobních zájmen je tzv. *Person Case Constraint* (Bonet(ová), 1994), který reguluje kookurenci klitických z.o. v ditranzitivních konstrukcích: *Doporučil mi ho × ?Doporučil ho mi*; názory na to, zda platí v češtině, jsou různé, srov. diskusi u Sturgeon(ové) & Harizanova ad. (v tisku).

Z.o. mají specifické taky ryze syntaktické vlastnosti. V syntaxi fráze obsahující z.o. nejsou členy (*Já jsem se usmál a dívka *toho mě políbila × Chlapec se usmál, a dívka toho chlapce políbila*) ani prenominální modifikátory a postnominální komplementy; dovoleny jsou jen apoziční hodnotící adjektiva a nominální fráze (*já nešťastný × *nešťastný já; já blbec × *blbec já*), apoziční klasifikační nominální skupiny (*my učitelé / my, učitelé × *učitelé my*), apoziční kvantifikátory (*já sám, my tři, nás pět* apod.) n. fráze pomáhající identifikovat referent, a obsahující proto deiktika (*Ty tam v koutě, pojd' sem*).

Z.o. jsou k dispozici pro všechny argumenty a adjunktvy, nejsou však k dispozici pro adnominální genitiv: *Dar té knihy [mně / jí / jemu] × Obraz [*mne / *jí / *jeho]*; možný je silný tvar v koordinovaných skupinách: *Obraz [Pavla a jeho / *ho]*. Emancipace z.o. 1./2.os. označujících role aktivních účastníků diskurzu od realizace argumentů a adjunktů zabraňuje volbě dlouhých forem a ponechává k dispozici klitické formy a startuje jejich reinterpetaci jako pragmaticky motivovaných diskurzových partikulí (*Ta ti / *mu / *Petrovi má oči!*); analyzuje se tradičně jako typ volného dativu funkčně označovaný jako dativ etický (sdílnosti); kladné hodnocení: *To ti / vám / *mi / *nám byl film!*; záporné hodnocení: *To je *ti / *vám / mi / nám pořádek!*; kontakt s adresátem: *Tak jdu lesem a najednou ti / vám / *mi / *nám co nevidím? Kance* aj. Dativ hodnotící a dativ kontaktový se spolu mohou vyskytovat v pořadí $\text{Dat}_{\text{hodn}} \text{Dat}_{\text{kontakt}}$: *To mi vám byl film!* Argumentem není ani dativ posesivní, ale je referenční, referuje k benefaktivu, proto je realizovatelný všemi z.o. ve všech formách i plnou DP: *Chodí mi / ti / mu / Petrovi za ženou; Mně / tobě / jemu / Petrovi chodí za ženou*.

Jsou-li z.o. v pozici subjektu, pak hodnoty jejich rysů [osoba] a [číslo] vyjadřuje v relaci subjekt-predikátové shody sloveso flexí: rysy, které mají z.o., mají tedy vazbu na morfologickou kategorii osoby slovesné. I zde se však zrcadlí rozdíl mezi 1./2.os. a 3.os.: shodové rysy z. 1./2.os. jsou vyjadřovány na slovese slyšitelným materiálem, u lexikálně podspecifikovaného z. 3.os. se (v sg.) shoda vyjadřuje nulovou formou: (*já*) *spí-m / (ty) spí-š × (on) spí-Ø*; (*já*) *jsem zkoušen / (ty) jsi zkoušen × (on) je-Ø zkoušen*; (*já*) *jsem spal / (ty) jsi spal × (on) Ø spal*. V č. jsou – na rozdíl např. od angl. – flexí

finitních tvarů sloves vyjadřovány personálně-numerální rysy, což se dává souvislosti (jako podmínka nutná, ale ne dostatečná) k tomu, že z.o. v subjektové pozici nemusí být přítomno, kdežto např. v angl. v neimperativních větách musí (*Já slibuji / Slibuji* × *I promise / *Promise*) a v imperativních větách nesmí (*Ty slib, že / Slib, že* × *Promise / *You promise*).

Možnost obsadit subjektovou pozici z.o. i nechat ji neobsazenou slyšitelným materiálem vede ke strukturalistickému řešení předpokládat nulová zájmena osobní (např. Daneš, 1998): [*Já / Ø*] čtu. Takové nulové zájmeno s rysy z.o. je potřebné např. (i) pro vysvětlení subjekt predikátové shody personálně-numerální na slovese i shodové flexe rodově-numerální na participiích a adjektivech: Ø_{1.os.sg.fem.} čtl-a jsem unaven-á, (ii) pro to, aby měl být čím realizován aktant/participant implikovaný slovesem (_{Agens} Ø navštívil _{Patiens} Pavla / _{Patiens} Ø byl navštíven _{Agens} Petrem), (iii) pro to, aby zvrtné z. mělo antecedens a mohlo získat referenci (Ø_i holím jen sebe_i) atd.; srov. i Uhlířová (1992) a mnoho dalších před ní a po ní.

Do kategorie z.o. patří pro strukturalistické analýzy taky **zájmeno zvrtné**; např. v Mluvnici češtiny 2 (1987). Komárek (1978) je chápe jako syntakticky podmíněné alternanty z.o., protože z. zvrtné stojí na místě z.o., jestliže subjekt a zájmeno jsou koferentní, tj. mají stejné rysy (Subj_i ... z.o._i → z. zvrtné): *Já miluji mě sebe / tebe / jeho; Ty miluješ mě / tebe sebe / jeho, Petr miluje mě / tebe / jeho sebe*. Různá kombinatorika rysů u *my* (viz výše) vynucuje kontrast: *My vidíme *nás / sebe* × *My vidíme jen nás, kteří stojí u stolu / *sebe, kteří stojí u stolu*. Podporu poskytují data ukazující tyto vlastnosti zvrtného zájmena: (a) Z. zvrtné má při flexi stejnou vnitřní strukturu jako z.o. *ty*; viz výše. (b) Z. zvrtné má v sg. k dispozici klitické tvary, které mají stejnou strukturu jako klitické tvary z.o. 1./2.os.: Dat. *mi – ti – si*, Akuz. *mě – tě – se* × Gen. *mě – tě – *se* (srov. *bojí se mě – tě – *se/sebe*). Na rozdíl od klitických tvarů z.o. se klitické tvary *se* a *si* zcela emancipovaly od realizace argumentů a adjunktů a nejsou to (pro mnoho autorů) tvary zvrtného z., srov. *Myje tě/tebe celou* (*tě* i *tebe* jsou akuz., proto akuz. shoda na adj.) × *Myje sebe celou / Myje se *celou/celá* (*sebe* je akuz., proto akuzativní shoda na adj., se není akuz., proto absence akuzativní shody na adj.). (c) Stejně jako z. 1./2.os. nevyjadřuje zvrtné z. morfologicky (ani kořenem ani flexí) rod (*Myje sebe celého / celou / celé*) a na rozdíl od nich ani osobu a číslo (*Myji / Myješ sebe celého; Myji sebe celého / Myjeme sebe celé*); srov. i kontrast: *Oni viděli nás tři / *sebe tři*. Specifickou vlastností z. zvrtného, která ho odlišuje od z.o., je způsob získávání reference, a s tím související neexistence nom.

Referenční vlastnosti

V klasické verzi generativní gramatiky (Chomsky, 1981) se snaží postihnout vztah mezi formou referenčních výrazů a jejich lokálně definovanou doménou teorie vázání (*binding theory*); v ní jsou z.o. objektem podmínky B; zjednodušeně: je to prvek, který je lokálně volný, tj. jeho reference je kontextová (_k), ale může být vázán antecedentem, nikoli ovšem v lokální doméně (_i), nýbrž jen mimo lokální doménu (_j), což predikuje distribuci z.o., anafor (prvku, který je lokálně vázaný, podmínka A) a plných DP (R-výrazu, prvku lokálně volného, podmínka C): *Petra_j věří, že Petra_i miluje ji_{*i/j/k}* (podmínka B) × *Petra_j věří, že Petra_i miluje sebe_{*i/j/k}* (podmínka A) × *Petra_j věří, že Petra_i miluje Petru_{*i*/j/k}* (podmínka C). Rozdíl mezi z. 1./2. a 3.os. ukazuje kontrast: *Petra_j věří, že Petra_i miluje ji_{*i/j/k}* × *Já_j věřím, že Petra_i miluje mě_{*i/j=k}*: z něho plyne, že z. 1./2.os. získává nutně referenci v kontextu, zatímco z. 3.os. nikoli.

Klasická Kaplanova (1977) analýza z.o. jako indexů, tj. výrazů, které berou referenty přímo z kontextu, v němž je věta je obsahující proslovena, bez zprostředkování přístupu k referentovi prostřednictvím významu referujícího výrazu, se ovšem dostala do problémů. Poprvé možná u Partee(ové) (1989) bylo ukázáno, že z. 1./2.os. (ale taky z. 3.os.) (např. v angl.) může mít interpretaci jako index i jako vázaná proměnná: Druhé zájmeno „já“ ve větě (1) *Only I got a question that I understood* má v indexikálním čtení takové, že (i) osoba, která rozuměla otázce, je mluvčí, bez ohledu na to, kdo otázku dostal, naproti tomu ve čtení jako vázaná proměnná takové, že (ii) osoba, která rozuměla otázce, je stejná s osobou, která dostala otázku. Protože dostupnost interpretace (ii) vyžaduje, že rysy osoby nejsou indexikální, současné teorie se snaží o takovou reprezentaci z.o., která v kontextech x dovolí jejich interpretaci (i) a v kontextech y interpretaci (ii). Existuje řada teoretických řešení, asi nejdůležitější je na dekompozici ϕ -rysů založená Kratzer(ová), 2009, jejímž jedním z netriviálních předpokladů je, že element vázající zájmena je verbální flexivní hlava, nikoli antecedens DP. Jiný přístup nabízí např. Bianchi(ová), 2006, pro niž je jedním z předpokladů pro odvození interpretace zájmen jako indexů i jako vázaných proměnných právě pozorování, že i z. 3.os. má (např. ve větě typu (1)) rys, který sdílí se z. 1./2.os. s rysem [Participant] a který nemá nepronominální DP; tímto společným rysem z.o. je [kontextová determinovanost]. Podpora přichází taky z dat ukazujících hierarchii rysů 1.os. > 2.os. > 3.os. na subjekt predikátové shodě: *Já/my a ty/vy malujeme / *malujete, Ty/Vy a žák/žáci malujete / *malují, Žák/žáci a jedna/dvě žákyně malují*. Z analýzy vyplývá taky to, že z.o. jsou vybavena ϕ -rysy [osoba] a [číslo] a v pozici subjektu startují plnou ϕ -rysovou subjekt-predikátovou shodu, takže verbální flexe je 1./2./3. os. sg./pl. Nepronomi-

nální DP jsou v této teorii vybavena jen ϕ rysy [číslo] a [rod] a v pozici subjektu startují „redukovanou“ ϕ -rysovou subjekt-predikátovou shodu, ϕ -rys [osoba] verbální flexe je default, tj. 3. os.

Teorii indexikality z.o. 1./2.os. v sémantickém rámci využívá Wechsler (2010); zakládá ji na pozorování, že tato z. indikují *referenci de se / self ascription*, tj. mluvčí vyslovující *já* identifikuje sebe, adresát slyšící *ty* identifikuje sebe, mluvčí vyslovující *my* identifikuje sebe a adresát slyšící *my* má možnost identifikovat sebe. Jiní lidé musejí *já* a *ty* interpretovat nepřímou, odvozující ji z jejich „de se“ reference a využívající kognitivní procesy. Analýza „de se“ predikuje toto: Když učitele řekne žákům ve třídě angl. větu *Write your name at the top of the page*, každý adresát *x* interpretuje zájmeno 2.os. „vy“ jako referující k *x*. A když jsou adresáty Tom a Marie, Tom rozumí učitelově instrukci, aby napsal své vlastní jméno, ne jméno Marie. Zájmeno „vy“ je tedy specifikováno pro „de se“ referenci pro každého adresáta. Indexikalita z.o. predikuje, že hodnota indexu je fixována kontextem aktuálního řečového aktu a nemůže být ovlivněna logickým operátorem, v jehož skopu se může vyskytnout. Takové operátory podle Kaplana neexistují, byla by to monstra (*monsters*). Schlenker (2003, 2011) ukázal, že taková monstra existují; v č. jsou dobrým kandidátem slovesa uvozující reprodukci řeči formou tzv. přímé řeči (1); srov. rozdíl mezi (1) a reprodukcí řeči formou tzv. nepřímé řeči uvozené spojkou že (2): (1) Petr_i říkal, *já*_{i/*mluvčí} *nekouřím* × (2) Petr_i říkal, že *já*_{i/mluvčí} > *oni nekouří(m)*. Taková systematická změna indexů se nazývá monstrózní z.o.

Mechanismy a principy, které regulují referenci u lokálně volných z.o., zkoumá pragmatika, často na principu salience, tj. podle principu, že lokálně volná zájmena získávají referenci od entit, které se z nejruznějších (gramatických, sémantických a pragmatických) důvodů jeví jako nejpravděpodobnější pro to, aby jim referenci přidělily. Extrémní pozice může být dokonce taková, že na principu salience získávají referenci i anafory, jsou v hierarchii vhodných referentů na nejvyšším stupni, neboť jsou syntakticky vázané (srov. Heim(ová) & Kratzer(ová), 1998 a další. V gramatologii využívající formální sémantiku jsou pro analýzu reference lokálně volných z.o. k dispozici minimálně dvě ne nepodobné teorie z 80. let 20. stol. Kampa a Heim(ové).

Jednou z nejvíce diskutovaných otázek „rozvířených“ teoriemi reference z.o. jsou *oslí zájmena*, tj. zájmena v tzv. *oslích větách* (*donkey sentence*, poprvé Geach, 1962): Jsou to z., která jsou vázána sémanticky, nikoli syntakticky. Česká podoba asi prototypické verze oslí věty je *Každý farmář, který má osla, ho bije*.

Posledním článkem na stupnici vázanosti z.o. jsou případy, kdy z.o. vůbec nemá antecedens, tedy *zájmena bez antecedentu* (už Grindel & Postal, 1971: *missing antecedens*): *Karel nemá přítelkyni, ale Petr ano. A ona je velmi milá*. Speciální případ užití z.o. bez

antecedentu je užití z pohodlnosti; termín *pohodlné zájmeno* (*pronoun of laziness*) je asi opět od Geache, 1962: *Muž, který dal bianko šek své manželce, udělal lépe než muž, který ho dal své milence.*

Základní literatura

- BAR-HILLEL, Y. Indexical expressions. *Mind* 63, 1954, 359–374.
- BĚLIČ, J. Bez něj je to těžké. *Naše řeč* 60, 1977, 57–67.
- BHATT, D. N. S. *Pronouns*. Oxford: OUP 2007.
- BIANCHI, V. On the Syntax of Personal Arguments. *Lingua* 116, 2006, 2023–2067.
- BONET, E. The Person-Case Constraint: a Morphological Approach. *MIT Working Papers in Linguistics* 22, 1994, 33–52.
- CARDINALETTI, A. On the Internal Structure of Pronominal DPs. *Linguistic Review* 11, 1994, 195–219.
- CARDINALETTI, A. & M. STARKE. The Typology of Structural Deficiency: a Case Study of the Three Classes of Pronouns. In van Riemsdijk, H. (ed.), *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: de Gruyter 1999, 145–233.
- CYSOUW, M. A. *The Paradigmatic Structure of Person Marking*. Oxford: OUP 2003.
- ČMEJRKOVÁ, S. Osobní zájmeno 1. osoby v českém textu. In Štícha, F. & J. Šimandl (eds.), *Gramatika a korpus 2005*. Praha: ÚJČ AV ČR 2007, 31–41.
- Daneš, F. Zwei Anmerkungen zu den Personalpronomen. *Zeitschrift für Slawistik* 30, 1985, 53–60.
- DANEŠ, F. Osobní zájmena v textu. *Jazykovědné aktuality* 35, 1998, 37–39.
- DÉCHAIINE, R.-M. & M. WILTSCHKO. Decomposing Pronouns. *Linguistic Inquiry* 33, 2002, 409–442.
- DÉCHAIINE, R.-M. & M. WILTSCHKO. When and Why Can 1st and 2nd Person Pronouns be Bound Variables?, *Proceeding of NELS* 40, 2009.
- DELFITTO, D. & G. FIORIN. Person Features and Pronominal Anaphora. *Linguistic Inquiry* 42, 2011, 193–224.
- DOČKALOVÁ, L. & V. BLAŽEK. Analogické změny v paradigmatu indoevropského osobního zájmena. In Dočkalová, L. (ed.), *Indoevropská fonologie a morfologie*. Brno: Masarykova universita 2010.
- ELČÍK, V. Suppletivismus osobních zájmen. In Davidová, D. (ed.), *Studentská jazykovědná konference*, 1998, 17–48.
- FORCHHEIMER, P. *The Category of Person in Language*. Berlin: de Gruyter 1953.
- GEACH, P. T. *Reference and Generality*. Ithaca: Cornell University Press 1962.
- GRINDEL, J. & P. M. POSTAL. Missing Antecedens. *Linguistic Inquiry* 2, 1971, 269–312.

- HARLEY, H. & E. RITTER. Person and Number in Pronouns: a Feature-geometric Analysis. *Language* 78, 2002, 482–526.
- HEIM, I. & A. KRATZER. *Semantics in Generative Grammar*. Malden, MA: Blackwell 1998.
- CHOMSKY, N. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht–Cannaminson: Foris 1981.
- JAKOBSON, R. Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb. In *Selected Writings II*, 1957/1971, 130–147.
- KAPLAN, D. Demonstratives. An Essay on the Semantics, Logic, Metaphysics, and Epistemology of Demonstratives and Other Indexicals. In Almog, J. & J. Perry ad. (eds.), *Themes from Kaplan*, 1977/1989, 481–563.
- KOMÁREK, M. *Příspěvky k české morfologii*. Praha: SPN 1978.
- KRATZER, A. Making a Pronoun: Fake Indexicals as Windows into the Properties of Pronouns. *Linguistic Inquiry* 40, 2009, 187–237.
- KŘÍŽKOVÁ, H. Kategorie osoby a systém diateze v slovanských jazycích. *Slavia* 45, 1976, 337–355.
- MCGINNIS, M. On Markedness Asymmetries in Person and Number. *Language* 81, 2005, 699–718.
- MEYER, R. Interjection pronoun? The history of Czech expletive *on(o)*. In Karlík, P. (ed.), *Development of Language through the Lens of Formal Linguistics*. München: Lincom 2010, 117–127.
- NEVINS, A. The Representation of Third Person and its Consequences for Person-Case Effects. *Natural Language and Linguistic Theory* 25, 2007, 273–313.
- PARTEE, B. H. Binding Implicit Variables in Quantified Contexts. In Wiltshire, C. & R. Graczyk ad. (eds.), *Chicago Linguistic Society*, 1989, 342–365.
- PROGOVAC, L. Determiner Phrase in a Language without Determiners. *Journal of Linguistics* 34, 1998, 165–179.
- RULLMANN, H. First and Second Person Pronouns as Bound Variables. *Linguistic Inquiry* 35, 2004, 159–168.
- SCHLENKER, P. A Plea for Monsters. *Linguistics and Philosophy* 26, 2003, 29–120.
- SCHLENKER, P. Indexicality and De Se Reports. In Maienborn, C. & K. von Heusinger ad. (eds.), *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning 2*, Berlin–Boston: de Gruyter 2011, 1561–1603.
- SGALL, P. K tvarům *mně - mě, mi - mne*. *Naše řeč* 44, 1961, 163–168.
- SIEWIERSKA, A. *Person*. Cambridge: CUP 2004.
- STURGEON, A. & B. HARIZANOV ad. Revisiting the Person Case Constraint in Czech. *FASL* 19 (v tisku);
- TĚŠITELOVÁ, M. K homonymii v morfologickém systému zájmen osobních v nové češtině. *AUC-Slavica Pragensia* 4, 1962/63, 183–189.
- UHLÍŘOVÁ, L. Konkurence anaforik typu *ten / on / [0]* v slovanských jazycích (Determinátor v syntakticky samostatné pozici). *Slavia* 61, 1992, 245–254.

WECHSLER, S. What 'you' and 'I' Mean to Each Other: Person Indexicals, Self-ascription, and Theory of Mind. *Language* 86, 2010, 332–365.

ZIMOVÁ, L. O vyjadřování podmětu osoby zájmeny 1. a 2. osoby. *Naše řeč* 71, 1988, 22–32.

ZWICKY, A. Hierarchies of Person. In Beach, W. A. & S. E. Fox ad. (eds.), *Chicago Linguistics Society* 13, 1977, 714–733.

